

The Journal of Academic Social Science Studies

International Journal of Social Science
Volume 6 Issue 4, p. 649-666, April 2013

TARİHÎ TÜRK LEHÇELERİNDE UZUN ÜNLÜLERE BAĞLI OLARAK OLUŞMUŞ SES OLAYLARI*

*PHONETIC EVENTS DEPENDING ON LONG VOWELS IN HISTORICAL
TURKISH DIALECTS*

Yrd. Doç. Dr. Fatih ÖZEK

Fırat Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı/Yeni Türk Dili

Abstract

In Historical Turkish dialects, there can be seen some phonetic events partly in words whose first patterns are with long vowels. Some of these phonetic events are about shortening of long vowels or their presence. Although some of others are seen in words with long vowels, it is about inclination of generally phonetics and specially of general phonetic events in Turkish. In this essay only the phonetic events which form dependent to long vowels take place.

The first evaluation claiming a relation between shortening of long vowels and some phonetic events is made by Lagos Ligeti. Ligeti associates vocalization of some consonants and shortening of long vowels from the point of examples of AT *āç > ac; AT * ōt 'od, ateş' > od. Then, lots of works have been made about the subject. Studied on this subject,, Talat Tekin associates shortening of long vowels with vocalization of consonants, epenthesis of y-, v, h- in front sound, consonant twinning, vowel epenthesis, consonant epenthesis, frontflexion and vowel twinning. This association is the basis for article.

* Bu makale, "Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler" (Özek, 2009) adlı doktora tezinde yer alan aynı başlıklı bölümün geliştirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

In this article, it will be discussed whether there are any relations of vocalization of consonants, epenthesis of y-, v, h-in front sound, consonant twinning, vowel epenthesis, consonant epenthesis, frontflexion and vowel twinning with the amount of long vowels or not in Historical Turkish dialects.

Key Words: Turkish, Historical Turkish dialects, phonetics, long vowel, phonetic events

Özet

Tarihî Türk lehçelerinde, ilk şekilleri uzun ünlülü olan kelimelerde yer yer çeşitli ses olayları görülmektedir. Bu ses olaylarının bir kısmı uzun ünlülerin kısalmasıyla veya varlığıyla ilgilidir. Bir kısmı ise her ne kadar uzun ünlülü kelimelerde görülse de genel sesbilimin veya özel olarak Türkçedeki genel ses olaylarının eğilimleriyle alakalıdır. Bu makalede sadece uzun ünlülere bağlı olarak oluşmuş ses olaylarına yer verilecektir.

Uzun ünlülerin kısalmasıyla, bazı ses olayları arasında ilişki olduğuna dair ilk tespit Lagos Ligeti tarafından yapılmıştır. Ligeti, AT *āç > ac; AT * ōt 'od, ateş' > od örneklerinden hareketle, Türkçedeki bazı ünsüz ötümlaşmeleri ile uzun ünlülerin kısalmasını ilişkilendirmiştir. Bu ilk tespitten sonra, uzun ünlülerin kısalmasının daha başka ses olaylarına sebep olduğunu gösteren çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan Talat Tekin'in "Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler" adlı eseri kendisinden önceki dönemlerde yapılan çalışmaları değerlendirmesi ve konunun bir bütün olarak ele alınması bakımından önemlidir. Talat Tekin çalışmasında uzun ünlülerin kısalmasıyla, *ünsüz ötümlaşmesi, ön seste y-, v, h- türemesi, ünsüz ikizleşmesi, ünlü türemesi, ünsüz türemesi, öndamaksılama ve ünlü ikizleşmesi* ses olayları arasında ilgi kurmuştur. Bu ilgi, makalenin hazırlanmasındaki çıkış noktasıdır.

Bu makalede, Tarihî Türk lehçelerinde görülen *ünsüz ötümlaşmesi, ön seste y-, v, h- türemesi, ünsüz ikizleşmesi, ünlü türemesi, ünsüz türemesi, öndamaksılama ve ünlü ikizleşmesi* ses olaylarının uzun ünlülerin nicelikleriyle ilgisinin olup olmadığı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Tarihî Türk lehçeleri, fonetik, uzun ünlü, ses olayları

0. Giriş

Türkçedeki birincil uzun ünlülerin varlığı, ilk olarak Otto Böhtlingk tarafından 1848–1851 yılları arasında yazılmış olan Yakutça Grameri¹ ile ortaya çıkmıştır. Otto Böhtlingk tarafından ilk defa değinilen bu konu daha sonra birçok Türkolog tarafından ele alınıp değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeler esas itibarıyla Türkçedeki uzun

¹ Otto Böhtlingk, Über die Sprache der Jakuten I-II, St. Petersburg 1848–1851.

ünlülerin birincil olup olmadığı üzerine yoğunlaşmıştır. Bu ilk çalışmalardan sonra, uzun ünlülü kelimelerin tespiti ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır.²

Ünlülerin nicelik özellikleriyle, bazı ses olayları arasında ilişki olduğuna dair ilk tespit Lagos Ligeti tarafından yapılmıştır. Ligeti, AT *āç > ac; AT * ōt ‘od, ateş’ > od örneklerinden hareketle, Türkçedeki bazı ünsüz ötümlaşmeleri ile uzun ünlülerin kısalmasını arasında ilgi kurmuştur.³ Bu ilk tespitten sonra, uzun ünlülerin kısalmasının daha başka ses olaylarına sebep olduğunu gösteren çeşitli çalışmalar yapılmıştır.⁴ “Türk Dilinde Birincil Uzun Ünlüler” adlı çalışmasında bu konuya yer veren Talat Tekin, Türk dil ve lehçelerinde birincil uzun ünlülerin sebep olduğu birçok ses olayı olduğunu ifade ederek bunları şöyle sıralamıştır:

1. Ünsüz ötümləşmesi
2. Ön seste y-, v-, h- türemesi
3. Ünsüz ikizleşmesi
4. Ünlü türemesi
5. Ünsüz türemesi
6. Öndamaksillaşma
7. Ünlü ikizleşmesi⁵

Uzun ünlülerle ilişkilendirebileceğimiz bu ses olaylarının Tarihî Türk lehçelerindeki görünümü şu şekildedir:

² Bk. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yay., Ankara 1995; Zeynep Korkmaz, “Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vokal) Uzunlukları”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. I, TDK Yay., Ankara 1995, s. 443-458; M. Dursun ERDEM, “Anadolu Ağzlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”, *Turkish Studies Volume 3/3*, Spring: (2008), s. 502-562; Osman N. TUNA, , “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı –Belleten* (2. Baskı 1988), s. 213-282, Ankara 1960., Zikri TURAN (1993). *Teshil’in İmlâ Tezahürleri Işığında Eski Anadolu Türkçesi’nde Ünlü Uzunlukları*, Açıksoz Yayınları, Malatya; Ahmet Bican Ercilasun. (2007), **Makaleler** (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), “Dîvânü Lügati’t- Türk’te Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar”, Akçağ Yay., Ankara 146-150, Fatih ÖZEK, “Arapkir/Malatya Ağzında Birincil Uzun Ünlüler”, *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8 (Prof. Dr. Ahmet Buran Armağanı) , www.turkishstudies.net, (Ed. Yrd. Doç. Dr. Ercan ALKAYA-Doç. Dr. Mehmet Dursun ERDEM), p. 1954-1963, (Fall 2009)., Hatice ŞAHİN (2012), *Bursa Yerli Ağzında Uzun Ünlüler Üzerine*, *Diyalektolog*, Kış 2012, S. 5, s. 1-7. vb.

³ Bk. Ligeti Lajos (1940-1942), “*Türkçede Uzun Vokaller*”, *Türkiyat Mecmuası*, C.VII-VIII, Cüz:1, s.82-94

⁴ Bk. Cahit Başdaş, (2007). “Türkiye Türkçesinde Aslî Uzunluk Belirtileri” **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları (Osman Nedim Tuna Armağanı)**. Volume 2/2 spring. s. 89-101; Elza SEMEDLİ (2012), *Aslî Uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki Fonetik ve Semantik İzleri*, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.5, S. 20, Kış 2012, s.127-132 vb.

⁵ Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, Simurg Yay., Ankara 1995s.123

1. Tarihî Türk lehçelerinde uzun ünlülere bağlı olarak oluşmuş ses olayları

1.1. Ünsüz ötümleşmesi

Ünsüz ötümleşmesi ile uzun ünlüler arasındaki ilgiyi ilk kuran kişinin Lagos Ligeti olduğundan az önce bahsetmiştik. Ligeti, Oğuz Grubu Türk lehçelerinde, ilk şekli uzun ünlülü olan bazı kelimelerdeki tonsuz ünsüzlerin tonlulaştığını tespit etmiştir: AT *āç > ac; AT *ōt ‘od, ateş’ > od. ⁶ Bu ilk tespitten sonra uzun ünlülerin kısalmasıyla oluşmuş ötümleşme örneklerinin <ç> ve <t>d ile sınırlı olmadığı, “tek heceli sözcüklerin sonunda bulunan ötünsüz patlayıcı /p/, /t/, /ç/, /k~q/ ünsüzlerinin, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa bir ünlüden sonra kendilerini korudukları halde (birincil) uzun bir ünlüden sonra ötümleşerek sırasıyla /b/, /d/, /c/, /ğ/, /y/”⁷ ye dönüştükleri görülmüştür. “Ünlü-ünsüz benzeşmesi”⁸ olarak da değerlendirilen bu ses olayının tarihî Türk lehçelerinde pek çok örneği vardır.

Ünsüz ötümleşmesine ilk olarak Orhon Abidelerinde rastlanılır. Talat Tekin⁹ ünsüz ötümleşmesinin ilk örneklerine Dîvân-u Lugâti’t-Türk’te rastladığını ifade etmişse de bizim tespit ettiğimiz ilk örnek Orhon Abidelerindedir. Bu bakımdan Talat Tekin’in söylediğinden farklı olarak Türkçedeki ilk ötümleşme en geç XI. yüzyılda değil, VIII. yüzyıldan itibaren başlamıştır.

AT * t ‘öd, safra kesesi’ > Kök. öd (Orh.) (Krş. Uyg. öt; Krh. öt ~öt; Hrz. öd; Kıp. öt ~ öd ETT öd; Türkm. ud, Yak. üös)

İki ünlü arasındaki ötümleşmenin ilk örnekleri Uyğurca döneminde görülür:

AT *çip ‘ince, yumuşak dal’ >Uyg. çubık (Mayt.) ~ çubik (EUTS) (Krş. Krh. çip ~ çibık; Türkm. çibık)

Köktürkçe, Uyğur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi dönemlerinde görülen ötümleşme örneklerine, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Eski Türkiye Türkçesi dönemlerinde daha sık rastlanır. Tespit edilen ötümleşme örnekleri şunlardır:

1.1.1. t>d

AT * āt

Kıp. ad (DM) ~ at ‘ad, isim’; ETT ād (Korkmaz:450) ~ ad (SN) (Krş. Türkm. āt, Yak. āt; Trk. ad)

AT *yāt

Kıp. yad (DM) ~ yat ‘yad, yabancı’ (Krş. Türkm. yāt, Trk., Az. yad)

AT *tōtak

Kıp. tōdak ~ todak (CC) ‘dudak’ (Krş. Türkm. dōdak; Az. dodax; Gag. dudak)

⁶ Ligeti Lajos (1940–1942), ‘Türkçede Uzun Vokaller’, Türkiye Mecmuası, C.VII-VIII, Cüz:1, s.82-94

⁷ T. Tekin (1995), s.128

⁸ T. Tekin (1995), s.129

⁹ T. Tekin (1995), s.129

AT *hōt

Kıp. od (TA) ~ ot ‘ateş, od’ ; ETT od (DK) (Krş. Türkm. ōt, Yak. uot, Hlç. hū^ot; Trk. od; Az. od)

AT * t

Kök. öd (Orh.) ‘öd, safra kesesi’; Çağ. *öd* (Clauson:35); Kıp. öd (TZ) ~ öt (Krş. Türkm. d, Yak. üöt; Trk. öd)

AT sūt

Kıp. süd (BM) ~ süt ‘süt’ ; ETT süd (DK) ~ süt (Krş. Türkm. süyt, Hlç. ū t; Az. süd)

AT *būt

Kıp. bud (KF) ~ but ‘but, bacak’ (Krş. Türkm. büt, Yak. büt; Az. bud)

AT * t-

Kıp. id- (MG) ~ it- ‘düzenlemek, tanzim etmek’ (Krş. Yak. it-)

AT *k t-

Kıp. ked- (KFT) ~ kid- (KFT) ~ kit- ‘gitmek’ (Krş. Az. géd-)

AT * te-

Kıp. öde- (KFT) ~ öte- ‘ödemek’ ; ETT öde- (DK) (Krş. Türkm. de-; Trk., Az. öde-)

AT *y ti

Kıp. yedi (TZ) ~ yeti ~ yetti (CC) ~ yeddi ‘7’ (BM); ETT yidi (SN) (Krş. Türkm. yedi, Az. yeddi, Yak. sette)

1.1.2. rt>rd**AT *hārt**

Hrzm. ard (ME) ‘ard, arka’; Kıp. ard (DM) ~ art; ETT ard (DK) (Krş. Hlç. hā^art, Türkm., Gag. ārt; Trk. ard)

AT *t rt

Kıp. dörd (KF) ~ dörüd (KFT) ~ tört ~ türt ‘4’ (Krş. Türkm. d rt, Yak. tüört)

AT *kürt

Kıp. kurd (BM) ~ kırt ‘kurt, böcek’ (Krş. Türkm. gürt; Az. gurd)

1.1. 3. p>b**AT *kāp**

Kıp. kab (TA) ~ hap ~ kap ‘kap’ (Krş. Türkm. gāp; Az. gāb)

AT *kāpa

Kıp. kaba (Kİ) ‘kaba, iri’; ETT kaba (DK) (Krş. Türkm. gāba; Az. gaba; Trk. kaba)

AT *kāpuk

Kıp. kabık (BM) ~ kabuk (CC) ‘kabuk’ (Krş. Türkm. gābık; Trk. kabuk)

AT *çīp

Uyg. çubık (EUTS) ~ çubık (Mayt.) ‘ince, yumuşak dal’; Kıp. çibık (Kİ) (Krş. Türkm. çībık; Gag. çibuk; Az. çubug; Trk. çubuk)

AT *çīpm

Krh. çibun ‘sinek’; Hrz. çibın (NF) ; Kıp. çibın (BV) ~ çibın (CC) (Krş. Türkm. çībın; Az. çibin; Kzk. şibın; Trk. çibinlik)

AT *çīpgan

Kıp. çiban (TA) ~ çiban (Kİ) ~ şiban (TA) ~ çaban (TA) ‘çıban’ (Krş. Türkm. çīban; Az. çiban; Trk. çiban)

AT *tūp

Krh. tūb (CC) ~ tūp ~ tūp ‘dip’ (Krş. Türkm. düyp; Hlç. dīb; Az. dib)

1.1. 4. k>ğ(y)**AT *bāğ**

ETT bağ ‘bağ’ (DK) (Krş. Türkm. bāğ)

AT *bākır-

ETT bağır ‘bağırmaq’ (DK) (Krş. Türkm. bāğır-; Az., Trk. Bağır-)

AT *būka

ETT buğa ‘boğa’ (DK) (Krş. Türkm., Az. būğa; Trk. boğa)

AT *b kir-

ETT böğür ‘böğürmek’ (DK) (Krş. Trkm. b gü-; Az. böyür-; Trk. böğür-)

AT çākır-

ETT çağır ‘çağırmaq’ (DK) (Krş. Trkm. çağır-; Az., Trk. çağır-)

1.2. Ön seste y-, v-türemesi

Bilindiği gibi /y/ ve /v/ sesleri birer yarı ünlüdür. Yarı ünlüler aynı zamanda kayan ünlüyü oluşturan ya da kayan ünlülerde temel ünlüye eşlik eden sestir: AT *tū n > Türkm. düyn; AT * tū ş > Türkm. düys; AT* tū p > Türkm. düyb. vb. Örneklerde

görüldüğü gibi uzun ünlü kısalırken /y/ yarı ünlüsü ile ikizleşebilmektedir. Aynı durum söz başındaki uzun ünlüler için de geçerlidir: “Söz başındaki birincil uzun ünlü ia vb. bir ikiz ünlü geliştirerek, bazen kendisinden önce bir y- doğurur ya da türetir.”¹⁰

Türkçede ön seste /y/ türemesinin ilk örneğini Orhon Abidelerinde görülür:

AT *ī-, īd- ‘göndermek’ > Kök. yīd- ; ETT yīd- (Krş. Krh. īd- (DLT); Yak. īt-)

Tarihî Türk lehçelerinde tespit edilen diğer örnekler ise şunlardır:

AT *īgla-

Uyg. yīgla- ‘ağlamak’ (EUTS); Krh. yīgla- (DLT); Hrzm. yīgla- (NF); Kıp. yīgla- (TZ) ~ ıgla- ~ ıla- ~ ağla-; Çağ. yīgla- (LD) (Krş. Türkm. āgla-)

AT *īr

Uyg. yīr (EUTS) ~ ır ‘şarkı, türkü’; Krh. yīr ~ yır (DLT) ~ ır

AT *īg

Uyg. yīg (EUTS) ~ ig ‘hastalık’ (Krş. Krh. īg (DLT); Türkm. īgle-)

AT *hīn

Krh. yīn ~ īn (DLT) ~ yīn ~ in ~ i ‘in’ (Krş. Türkm. hīn; Yak. īn; Hlç. hīn)

AT *īnçük

Hrzm. yīnçük (ME) ‘incik, baldır, baldır kemiği’ ; Kıp. yīnçük (BV) ~ yūnçük (TA) ~ incük (Krş. Türkm. incik)

AT * n

Kıp. yīn ~ in ~ en ‘en, genişlik’ (Krş. Türkm. īn, Yak. ien, Az. èn)

AT * kinti

Kıp. yekindü (BM) ~ yikindü (TA) ~ ikkindi (TZ) ~ ikindü ‘ikindi’

AT * ālppagut ~ ilpagut

Kök. yīlpagut ‘yiğitler, alpler’¹¹

AT * ālta-

Kıp. yalda- (TZ) ~ alda- ‘aldatmak’ (Krş. Krh. āl (DLT); Türkm. ālda-)

AT *ī

Krh. yīgaç (KB) ~ ıgaç ‘ağaç topluluğu, orman’ ; Çağ. yīgaç (HŞ) ~ ıgaç

¹⁰ T. Tekin (1995), s.138

¹¹ T. Tekin (1995); s.141

AT *ış

Kıp. yeş (DM) ~ ış (TZ) ~ eş (KFT) ‘ış’ (Krş. DLT ış; Türkm. ış, Yak. ıs)

OT yık ~ ik (DLT)

Kıp. yik (TZ) ‘ığ’ (Krş. Türkm. ığ; Gag. i; Az. iy)

OT rümçi (DLT)

Çağ. yörümçi ‘örümcek’

ET ükit- <AT ükitmek

Kıp. yügüt- (TZ) ~ ügit- ~ ögüt- ~ üküt- ‘öğütmek’

AT üleş-

Kıp. yüleştir- (TZ) ~ ülü- ~ ülüş- ‘paylaşmak’

Bir kaç örnekte /v/ yarı ünlüsü uzun ünlü kısılırken ön seste türemiştir:

ET oyna- <AT öyna-

Kıp. voyna- ‘oyynamak’¹²

ET ur- <AT hūr-

Kıp. wur- (TA); ETT yur- ‘vurmak’¹³; (Krş. Trk, Az. vur-)

AT *hōtçuk, hōtçak

Kıp. wuçag (TA) ‘ocak’ (Krş. Türkm. ocak, Hlç. hū⁰ak)

1.3. Ünlü ikizleşmesi (diftong)

Ünlü ikizleşmesi ünlülerin nitelik özellikleriyle alakalıdır. Bu sebeple uzun ünlüler tek ünlüler (monoftoglar) ve ikiz ünlüler (diftonglar) olarak değerlendirilir. Uzun tek ünlülerin (monoftoglar) ikiz ünlülere değişmesi çok sık görülen bir ses olayıdır. Tarihî Türk lehçelerinde bunun örneklerini görmemiz mümkündür:

AT *yōri-

Uyg. yuorri- ~ yorri- (Uyg. Br.) ‘yürümek’ (Krş. Krh. yōri- (DLT))

AT *y -

Uyg. yēyim (EUTS) ‘yemek’; Krh. yēy-se- (DLT) (Krş. Türkm. iy-; Yak. sie-)

AT * z

Uyg. üöz¹⁴ ‘öz’ (Krş. Krh. z (DLT); Türkm. z; Yak. üös)

AT *kōń

Uyg. koin ~ koyın (EUTS) (Krş. DLT kōy; Yak. hōy; Hlç. kō⁰n)

¹² T. Tekin (1995); s.148

¹³ T. Tekin (1995); s.148

¹⁴ T. Tekin (1995); s.125

T * ç̣erig

Kıp. çeyri ~ çeri (CC) ‘çeri, ordu, asker’

AT *ḅ ş

Kıp. beyş (KK) ‘5’ (Krş. Türkm. bēş; Yak. bies)

AT * ṣā-

Kıp. say- (TZ) ~ sa- ‘saymak’ ; ETT say- (DK)

AT *yāy

Uyg. yai (EUTS) ‘yay’ (Krş. Bşk. yeye; Tat. ceye; Kırg. cā, Yak. s̄ā, Türkm. yāy)

AT *ỵık

Kıp. çiyik (CC) ‘çiğ, pişmemiş’ (Krş. Türkm. çīg, Yak. s̄ik)

AT *ṣ n-

Kıp. söyndür- (TZ) ‘sönmek’¹⁵ (Krş. Türkm. ṣ n-)

AT * ỵöl

Kıp. youl (CC) ~ yol ‘yol’ (Krş. yöl (DLT); Yak. suol, Hlç. yū⁰l)

AT ṭolu

Kıp. toulu (CC) ~ tolu ‘dolu’ (Krş. Türkm. döl-, Yak. tuol-)

AT * ỵū-

Çağ. yuv- ~ yu- (ŞD) ‘yıkamak’ (Krş. Türkm. yuv-; Kırg. cū-; Yak. sūy-)

AT *bu

Krh. böy ~ ḅ g ‘örümcek’

1.4. Ünsüz ikizleşmesi

Birincil uzun ünlülerin varlığıyla veya kısalmasıyla ilişkilendirilen ses olaylarından bir diğeri ünsüz ikizleşmesi veya ünsüz uzamasıdır. Ünsüz ikizleşmesi ile ünlü uzunlukları arasındaki ilgiyi Talat Tekin şöyle açıklar: “Açık hecedeki uzun ünlünün çekici etkisi ile izleyen hecenin başındaki ünsüz ikizleşir. İkizleşme ile ilk hece kapalı hale gelir ve uzun ünlü kısalır. Başka bir deyişle ikizleşme (ünsüz uzaması) bir nevi karşılama (telafi) uzamasıdır. Kaybolan ünlü uzunluğunun yerini ünsüz uzaması alır.”¹⁶ Tarihî Türk lehçelerinde birincil uzun ünlülerin kısalmasıyla oluşmuş ünsüz ikizleşmesi örneklerini şunlardır:

¹⁵ T. Tekin (1995); s.126

¹⁶ T. Tekin (1995), s.148

AT *ārī-

Uyg. ārri- ‘temiz olmak, temizlen-’ (Uyg. Br.); Krh. arrig (DLT)

AT *hāra

Uyg. ārra ~ āra ‘ara’ (Uyg. Br.) (Krş. Türkm.āra; Yak. āra; Hlç. hā^ara)

AT āsıg

Hzm. assu (NF) ‘fayda’; Kıp. assov (CC) ~ assıg (TZ) ~ assı (BM); ETT assı (DK)

AT * kinti

Kıp. ikkindi (TZ) ~ yekindü (BM) ~ yikindü (TA) ~ ikindü ‘ikindi’

AT ki

Krh. ikki ~ iki ‘2’, ikiz ‘ikiz’ (DLT); Kıp. ikki (TZ) ~ ekki (CC) ~ iki; ikkiz (TZ) (Krş. Özb., Y.Uyg., Hlç., Yak. ikki)

AT *bīr

Uyg. pirr ‘1’ (Uyg. Br.) (Krş. Krh. bīr (DLT); Türkm. bīr, Yak. bīr)

AT *y ti

Krh. yetti ~ yeti ‘7’ (DLT); Kıp. yetti (CC) ~ yeddi (BM) ~ yedi ~ yeti (Krş. Türkm. yedi, Az. yèddi, Yak. sette)

1.5. Ünsüz türemesi

Uzun ünlüler kısalırken kimi örneklerde /r-/ /l-/ /n-/ /ş-/ ve /h-/ ünsüzlerini türettiği görülür:

AT *ās ‘as, kakım’ > Kırg. arıs ~ ars; AT * ki ‘2’ > Y.uyg. ışki; AT *y ti ‘7’ > Y.Uyg. yehti¹⁷

Uzun ünlünün kısılmasıyla oluşan ünsüz türemesi örnekleri Çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi, tarihî Türk lehçelerinde de azdır. Tarihî Türk lehçelerinde bir örnekte tespit edebildik:

AT *çīp ‘çubuk, ince dal’

Kıp. şılıpık ‘sopa, ağaç, asa’ (TZ)

1.6. Ünlü türemesi

Kapalı hecelerdeki uzun ünlüler kısalırken hece sonunda normal süreli bir ünlü türettikleri de görülür. Hece sonunda ünlü türemesine daha çok Çuvaşçada ve Yeni Uygurcanın Hotan lehçesinde rastlanır:

AT *k l ‘göl’ > Çuv. kül; AT *bīr ‘1’ > Çuv. p r ~ pāre ~ p r; AT *b ş ‘5’ > Hot. beş; AT *bīr ‘1’ > Hot. bir vb.

¹⁷ T. Tekin (1995), s.159

Tarihî Türk lehçelerinde bir örneğini tespit edebildik:

AT *kōş ‘çift, çifte’ > ETT koşa ‘çift, iki, eş’ (DK)

1.7. Ön damaksıllaşma

W. Bang’ın zamanında Türkçenin tarihinde en karışık olaylardan biridir diye adlandırdığı en yaygın olay kalın ünlülerin ince ünlülerle yer değiştirmesi olayıdır. Kalın ünlülerin ince ünlülerle yer değiştirmesi, ön damaksıllaşma veya inceme olarak bilinen bu ses olayının birçok sebebi vardır. Türkçedeki ön damaksıllaşmanın sebepleri ile ilgili bazı görüşler şöyledir:

W. Radloff arka sıra (kalın) ünlülerin, ön sıra (ince) ünlülerle değişmesini Almandaki ‘umlaut’ denilen ünlü değişmesiyle karşılaştırmaktadır ve bunu ilk olmayan ünlülerin baş kısımdaki ünlülerin yaptıkları etkinin sonucu olarak değerlendirmiştir.¹⁸ Doğu Türkistan’daki Çağdaş Uygur ağızlarındaki bu olayı G. Juring, Radloff’un görüşüne paralel olarak bu ağızlardaki tüm inceme ve daralmaları komşu veya daha doğrusu sonraki hecelerde ‘i’ ünlüsünün bulunmasına bağlamaktadır.¹⁹

B. Munkasi’nin fikrine, tek heceli kelimelerde, yine Uygur ağızlarını göz önünde tutmaktadır, ‘a’ ünlüsünün incelmesi kelime başındaki ‘y’ yarı-ünlüsünün etkisinden ileri gelmektedir:

yāl>yel ‘yale’; yāş>yaş>yeş; yāt>yad>yet; ayt->eyt- örneklerinde görüldüğü gibi ²⁰

Ön damaksıllaşma ile ilgili görüşlerin çoğu bazı ünsüzlerin, ünlüler üzerindeki etkisiyle olduğu yönündedir. Bu ünsüzler örneklerde de görülebileceği gibi /c/, /ç/ ve /ş/ ünsüzleridir:

*çībın>çibin; çım- ~ çom- ‘yüzmek, yıkanmak’> çim-; saç ~ çaç > çeç ~ ses vb.

Ön damaksıllaşmayı seslerin birbirleriyle ilişkisiyle açıklayanlar olduğu gibi, genel sesbilim kanunları çerçevesinde açıklayanlar da vardır. G. X. Kudasev, fizik yasalarına göre ses değişmelerini ele aldığı çalışmada, Tatar Türkçesindeki bütün ses olaylarının en önemli sebebinin “en az caba yasası” olduğunu söyleyerek, ünlü incelmelerinin sebebini de bu yasaya dayandırır. Kudasev’e göre yapılan fonetik deneyleri sonucunda, ince ünlüler, kalın ünlülere göre söz sonunda üç beş kat, söz içinde de iki kat daha az çabayla söylenmektedir.²¹ Benzer bir görüş Ahmet B.

¹⁸ W.Radloff (1882). *Phonetik der nördlichen Türksprachen*, Leipzig s. 64

¹⁹ A.M., Şçerbak. (1998), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi* (Çev. E. Mahmut), TDK Yay., Ankara, s.55

²⁰ Şçerbak (1998), s. 55

²¹ Ercan Alkaya (2008), “Sibirya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Turkish Studies*, Volume 3/4, Summer, s.30

Ercilasun'a aittir. Ahmet B. Ercilasun 'ı>i' incelmesini veya kendi ifadesiyle 'i'leşmeyi fonetik hadiselerin ana sebebi olarak gördüğü en az çaba kanunu ile açıklamaktadır."²²

Talat Tekin de uzun ünlülerde görülen ses olaylarından biri olarak ön damaksıllaşmayı görmüştür. Bunu şöyle izah eder: "Uzun art damak ünlülerinin sebep olduğu seslik değişimlerden biri de kendi kendilerini ön damaksıllaştırmalarıdır. Bu olay daha çok /t/, /d/, /n/, /s/, /z/, /ʃ/, /ç/ ve /c/ gibi ünsüzlerle ve /y/ yarı-ünlüsünün eşliğinde gerçekleşir. Öte yandan, Türk dil ve lehçelerinde tarih boyunca tespit edilen pek çok ön damaksıllaşma örneğinde adı geçen ünsüzlerden biri ya da ikisi ile birlikte bir birincil uzun ünlü de bulunmaktadır. Bu durum, bizi uzun ünlülerin, belirli şartlar altında, kendi kendilerini ön damaksıllaştırdığını kabule sevk eder."²³

Ön damaksıllaşma ile ilgili söylenenlerin hepsi özel şartlar eşliğinde doğrudur. Bazen ön damaksıllaşmaya birden fazla sebep de yol açabilir.

Ön damaksıllaşmanın uzun ünlüler ile ilişkisi bakımından bazı tereddütler yaşamaktayız. Çünkü tespit ettiğimiz örneklerin çoğunda ön damaksıllaşma /y/, /ʃ/, /ç/, /s/, /t/ ünsüzlerinin eşliğinde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan bu örneklerdeki ön damaksıllaşmanın sebebinin uzun ünlülerin kısalması mı, yoksa bu ünsüzlerin etkisi mi olduğunu açıkçası tahmin etmek çok güçtür. Bundan ötürü aşağıda tespit ettiğimiz örneklerde uzun ünlülerin kısalmasının yanında diğer unsurları da dikkate almak gerekir. Tarihî Türk lehçelerinde diğer unsurlarla birlikte uzun ünlülerle ilişkilendirdiğimiz ön damaksıllaşma örnekleri şunlardır:

1.7. 1. ā>e

AT * yā

Kıp. ye 'yay' (CC) (Krş. Bşk. yeye; Tat. cāyā; Kırg. cā, Yak. sā, Türkm. yāy)

AT * yāş

ETT yeşil 'taze, yeşil' (KG) (Krş. Bşk., Tat., Özb., Y. Uyg., Gag., Trk. yeşil; Türkm. yāş ~ yāşıl, Hlç yā^a ş)

1.7. 2. ī>i

AT * bīt

Uyg. bit (EUTS) 'bit'; Hrzm. bit (ME); Kıp. bit (BM); ETT bit (DK) (Krş. Tuv., Yak. bit; Bşk., Kzk., Kırg., Az., Türkm., Trk. bit; Y.Uyg. biyt; Çuv. piydī)

AT * şīş

Uyg. şiş 'şiş' (EUTS); Hrzm. şiş- (ME); Kıp. şiş (TZ) ~ şiş- (BV); Çağ. şiş (LD); ETT şiş ~ şiş- (DK) (Krş. Bşk., Kırg., Tat., Özb., Gag., Trk. şiş; Kzk. isik; Y.Uyg. işşik; Türkm. çiş)

²² Ahmet B. Ercilasun (2007); Makaleler (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), "Türkçede İki Fonetik Temayül Üzerine", Akçağ Yay., Ankara, s. 336

²³ T. Tekin (1995), s.153

AT *ıt

Krh. it (KB) ~ ıt; Hrzm. it (ME); Kıp. it (CC); Çağ. it (BD); ETT it (DK) (Krş. Krç., Hak., Bşk.; Tat., Özb., Az., Türkm., Trk. it; Alt. iyt; Y.Uyg. işt ~ it; Yak., Tuv. ıt, Çuv. ıDî)

AT *sıl-

Hrzm. sil- ‘silmek’(ME); Kıp. sil- (TZ); ETT sil- (MŞ) (Krş. Az., Gag. , Trk. sil-; Türkm. sıl-)

AT * ıd-

Kıp. id- (İM) ~ ıy- (CC) ~ ı- (Kİ) ‘göndermek’; ETT ıd- (Krş. Yak. ıt-)

AT *çıpgan

Kıp. çıban (Kİ) ~ çıban ‘çıban’ (Krş. Az. çıban; Trk. çıban; Türkm. çıban)

AT *çıbm

Kıp. çıbin (İM) ~ çıbm ‘sinek’; Çağ. çıbin (LD) ~ çıbin (ŞD) (Krş. Az., Trk. çibin; Kzk. şıbm; Türkm. çıbm)

AT *tüt-

Kıp. tüt- ‘ditmek’ (TZ); ETT tüt- (DK) (Krş. Az. did-; Trk. dit-; Yak. tüt- ~ tit-)

AT *tınç

Çağ. tınç ‘dinç’ (ŞD) (Krş. Az. dinc; Trk. dinç; Türkm. dınç)

1.7. 3. İ>ı

Sınırlı sayıda tespit ettiğimiz örnekte, /ı/ ünlüsü uzunluğunu korurken, niteliğinde incelve söz konusu olmuştur.

AT *şış

Kıp. şış (TA) ‘şış’ (Krş. Türkm. çış)

AT *ıt

ETT ıt ‘it’ (Krş. Alt., Kzk. İyt)

1.7. 4. ö>ü**AT *yöri-**

Kıp. yöri- (CC) ~ yöri- (BV) ~ yiri- (RH) ~ yori- (İN) ‘yürümek’; Çağ. yür- (ŞD) ~ yöri- (BD) ~ yöri- (LD) ; ETT yöri- (SN) ~ yori- (DK) (Krş. Trk. yürü-)

1.7. 5. ö>ö**AT *yöri-**

Kıp. yöri- (BV) ~ yöri- (CC) ~ yiri- (RH) ~ yori- (İN) ‘yürümek’; Çağ. yörü- (BD) ~ yöri- (LD) ~ yür- (ŞD)

1.7. 6. ö>i**AT *yōri-**

Kıp. yiri- (RH) ~ yūri- (CC) ~ yōri- (BV) ~ yori- (İN) ‘yürümek’

1.7. 7. ū>ü**AT *yū**

Uyg. yū (EUTS); Krh. yū ~ yu ; ETT yūñ (Krş. Krg. cün; Kzk. jün; Özb. cün/yüng; Türkm. yūñ; Bşk. yön; Tat. cön; Az. yun; Y. Uygr. juñ)

AT *hūç

Kıp. ūç (TZ) ~ uç ‘uç’ (Krş. Azr. uc ; Türkm. ūc)

AT *yū-

Kıp. yū- (TA) ~ yūy- (TA) ~ yūf- (İM) ~ yu- ‘yıkamak’ (Krş. Kırğ. cū-; Tat. yū-; Y.Uyg. juy; Türkm. yuv- ; Yak. sūn- ~ sū-)

AT *ūdı-

ETT ūyi- ~ uyı- ‘uyumak’ (Krş. Türkm. ūkı – ; Yak. ū-; Çuv. ĭyhĭ ‘uyku’)

1.7. 8. ū>ö**AT *kūrı**

Kıp. körü (TZ) ~ kurı ~ kuruğ ‘kuru’ (Krş. Krh. kūr ‘kuru’ (DLT); Türkm. gūra-; Yak. kūr-)

2. Sonuç

Türkçede uzun ünlülere bağlı olarak oluşmuş ilk ses olayları Köktürkçe döneminden itibaren görülmektedir. Bu durum, uzun ünlülere bağlı ses olaylarının Köktürkçe döneminden önce başladığını gösterir.

Tarihî Türk lehçelerinde görülen ünsüz ötümleşmesi, ön seste y-, v, h- türemesi, ünsüz ikizleşmesi, ünlü türemesi, ünsüz türemesi, ünlü ikizleşmesi ses olaylarının uzun ünlülerin kısalmasıyla ilişkisi rahatlıkla kurulabilmektedir. Zira tür ses olayları genellikle bilinen ilk şekli uzun ünlülü olan kelimelerde görülmektedir.

Tarihî Türk lehçelerinde ön damaksıllaşmanın uzun ünlüler ile ilgisi açık bir şekilde kurulamamıştır. Tespit edilen örneklerin çoğunda, ön damaksıllaşma /y/, /ş/, /ç/, /s/, /t/ gibi öndamaksılaştırıcı etkisi bilinen ünsüzler eşliğinde gerçekleşir. Bunun yanı sıra uzun ünlülerden bağımsız olarak, birçok örnekte yine /y/, /ş/, /ç/, /s/, /t/ ünsüzleri eşliğinde öndamaksıllaşma olayı görülür:

ET bış-

Uyg. bış- (Ir.) ~ bış- (AY) ‘pişmek, olgunlaşmak’; Hrz. bış- (NF); Kıp. bış- (CC) ~ piş- (KK); Çağ.piş- (ŞD); ETT piş- (DK) (Krş. Bşk., ,üTat., Türkm., Az. bış-; Kzk. pis-; Özb., Y.Uyg.,Gag., Trk. piş-; Yak. pus-)

ET çiz-

Hrzm. çiz- (NF); Kıp. çiz- (CC) ~ çiz- (TA) ‘çizmek’ (Krş. Trk. çiz-)

ET tıl

Uyg. tıl ~ tıl (EUTS) ‘dil’; Krh. dil (KB) ~ tıl (RN); Hrzm. tıl (NF); Kıp. tıl (CC); Çağ. tıl (BD); ETT dil (DK) (Krş. Tat., Bşk. tël; Kzk., Kklp., Nog., Kmk., Krg., Özb., Y.Uyg. tıl; Az., Türkm., Gag., Trk. dil; Yak. tıl)

ET yıpar

Krh. yıpar ~ yıpar (DLT) ‘güzel koku’; Kıp. ıpar (Kİ) ~ ıpar (CC) ~ ıbar (BM) ~ yıpar (TA)

ET ut-

Krh. üt- ~ ut- ~ öt- (DLT) ‘oyunda kazanmak’

ET ud-

Krh. üd- ~ ud- (DLT) ‘takip et-’

ET adır-

Krh. edir- ~ udur- ~ ödür- ~ üdür- (DLT) ‘ayırarak’

ET adın

Krh. edin ~ adın (DLT) ‘başka, yabancı’

Bu örnekler ön damaksallaşmanın, uzun ünlülerden bağımsız olarak da gelişebileceğini göstermektedir.

Kısaltmalar**1. Eser Kısaltmaları**

AH	Atabetü'l- Hakayık
BM	Kitâbu Bulgatü'l –Müştâk Fî Lügati't-Türk Vel'l Kıfçak
BV	Baytaratu'l-Vâzih
CC	Codex Cumanicus
ÇK	Çağatayca El Kitabı
DLT	Dîvânü Lügati't- Türk
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye
ETTM	Eski Anadolu Türkçesine İlişkin Bir Metin İslâmî'nin Mesnevîsi
HŞ	Hüsrev-i Şirin
Ir.	İrk Bitig
İH	El- İdrâk Haşiyesi
İHş	İhe- Huşotu (Köl İç Çor) Yazıtı
KB	Kutadgu Bilig
KE	Kıyasu'l-Enbiya
KF	Kitâb Fî'l-Fıkh

KFT	Kitâb Fi'l- Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî
KG	Kitab-ı Gunya
Kİ	Kitâbü'l- İdrâk Li- Lisâni'l- Etrâk
KY	Kıssa-i Yusuf
LÇ	Lugat-i Çağatay ve Türkî Osmanî
LD	Lütîfî Divanı
Mayt.	Maytrısimit
ME	Mukaddimetü'l- Edeb
MG	Münyetü'l-Guzât
ML	Muhakemetü'l-Lugateyn
MM	Muniul Murid
MŞ	Kitâbu Evsâfı Mesâcidi'ş- Şerife
NF	Nehcü'l- Ferâdîs
Nog.	Nogay Türkçesi
RN	Rylands Nüshası (Kuran Tercümesi)
Orh.	Orhun Abideleri
OTG	Orhon Türkçesi Grameri
PhTF	Philologiae Turkicae Fundamenta
SN	Süheyl ü Nev-Bahar
SD	Sekkaki Divanı
ŞD	Şiban Han Divanı
ŞDiv.	Şeyhi Divanı
ŞT	Şecere-i Terākime
ŞU	Şine Usu Yazıtı
TA	Kitâb-ı Mecmû- 1 Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TZ	Et- Tuhfetü'z- Zekiye fi'l- Lügat'it-Türkiyye
UÜH	Uygurca Üç Hikaye
Üİ	Üç İtigsizler
YZ	Yusuf u Zeliha

2. Diğer Kısaltmalar

AÇ	Ana Çuvaşça
age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
agt.	Adı geçen tez
AK	Ana Kıpçakça
Alt.	Altay Türkçesi
AT	Ana Türkçe
Az.	Azerbaycan Türkçesi
bkz.	Bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
Çag.	Çağatay Türkçesi

C.	Cilt
çev.	çeviren
ETT	Eski Türkiye Türkçesi
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
Hlç.	Halaç Türkçesi
Hot.	Y. Uygur Hotan lehçesi
Haz.	Hazırlayan
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Krş.	Karşılaştırınız
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
S.	Sayı
s.	Sayfa
Tat.	Tatar Türkçesi
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TKAE	Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
TDK	Türk Dil Kurumu
Trk.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Uyg. Br.	Uygur Brahmi ağzı
üniv.	Üniversite
Yak.	Yakut Türkçesi
Yay.	Yayın
Y.Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

- ALKAYA, Ercan. (2008), "Sibirya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme", **Turkish Studies**, Volume 3/4, Summer: 19-41
- BAŞDAŞ, Cahit, (2007) "Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri", **Turkish Studies** Volume 2/2 Spring: 89-101
- BOHTLINGK, Otto. Über die Sprache der Jakuten I-II, St. Petersburg 1848-1851.

- ERCİLASUN, Ahmet Bican. (2007), **Makaleler** (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), “Dîvânü Lügati’t- Türk’t- Ünlü Uzunluklarıyla İlgili Kayıtlar”, Akçağ Yay., Ankara 146-150
- ERCİLASUN, Ahmet Bican. (2007); **Makaleler** (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu), “Türkçede İki Fonetik Temayül Üzerine”, Akçağ Yay., Ankara 336-340
- ERDEM, M. Dursun, (2008) “Anadolu Ağızlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine”, Turkish Studies Volume 3/3 Spring: s. 502-562
- KORKMAZ, Zeynep, (1953), “Anadolu Ağızlarında Aslî Ünlü Uzunlukları Hakkında”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1953: 197-203.
- KORKMAZ, Zeynep, (1971), “Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vokal)Uzunlukları”, A.Ü. DTCF Dergisi, XXVI/3-4: 67-84.
- KORKMAZ, Zeynep, (1994), Nevşehir ve Yöresi Ağızları, TDK Yay., Ankara
- LİGETİ, L. (1942), “Türkçede Uzun Vokaller” (Çev. T Gökbilgin), Türkiyat Mecmuası, VII-VIII: 82-94.
- RADLOFF, W. (1882). **Phonetik der nördlichen Türksprachen**, Leipzig
- SEMEDLİ, Eliza. (2012), Aslî Uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki Fonetik ve Semantik İzleri, **Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.5, S. 20, Kış 2012, s. 127-132
- ŞAHİN, Hatice (2012), Bursa Yerli Ağzında Uzun Ünlüler Üzerine, **Diyalektolog**, Kış 2012, S. 5, s. 1-7
- ŞÇERBAK, A.M. (1998), **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi** (Çev. E. Mahmut), TDK Yay., Ankara, s.189
- ÖZEK, Fatih. (2009). "Arapkir/Malatya Ağzında Birincil Uzun Ünlüler", **Turkish Studies**, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8 p. 1954-1963, (Fall 2009).
- ÖZEK, Fatih. (2009). **Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Elazığ
- TEKİN, Talat. (1995). **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg Yay., Ankara
- TUNA, Osman Nedim. (1998). “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten-1960)**. TDK Yay. Ankara 213-282
- TURAN, Zikri. (1993). **Teshil’in İmlâ Tezahürleri Işığında Eski Anadolu Türkçesi’nde Ünlü Uzunlukları**, Açığsöz Yayınları, Malatya